

بررسی هویت اسلامی در داستان های کودکان دوره پیش دبستانی و دبستان

مینو شریفی دروازه دانشجوی دکتری رشته تعلیم و تربیت

مریم شریفی دروازه دانشجوی دکتری برنامه ریزی درسی

مرضیه شریفی دروازه ارشد مدیریت آموزشی

چکیده

انتشار داستان از مهم ترین عرصه های فعالیت دولت برای سامان دهی فرایند هویت سازی ایران بوده است؛ این مقاله نتیجه تحقیقی است برای پاسخ به پرسش از بررسی هویت اسلامی در داستان های کودکان دوره پیش دبستانی و دبستان. تحلیل محتوای ۱۳۰ داستان که «کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان» در طی سال های اخیر برای کودکان منتشر کرده نشان می دهد که حدود ۱۰ درصد از آن داستان ها را می توان مصادیق هویت اسلامی دانست زیرا در همه آنها، خوبی هایی به شخصیت مسلمان نسبت داده شده است. در عنوان، تصویر روی جلد و ۵۱ تا از آن داستان ها، نمادهای خوبی با نشانه های مسلمانی هم نشین شده اند احساس مثبت خوانندگان داستان نسبت به اسلام مسلمانی را سبب شود که نمود هویت اسلامی دولت اسلامی است .

کلید واژه : داستان های کودکان و نوجوانان ، کانون پرورش فکری، هویت اسلامی .

مقدمه :

انسان ها به طور کلی دارای طبع فردی و جمعی هستند این دو عامل تعیین کننده رفتار و عملکرد فرد است، که از آن به هویت^۱ تعبیر شده است (کوستافونت^۲ و ترموساباسلز^۳، ۲۰۰۸). هویت امری چند لایه است به طوری که لایحه ها، هستی درونی فرد و همچنین هستی جهانی وی را در بر می گیرند. در دنیای پست مدرن، هویت به عنوان سرمایه مهمی است که باعث ارزش مندی در فرد می شود. نکته مهم در این بین شکل گیری هویت در بافت اجتماعی است (کوت^۴ به نقل از کولته سابا تبیر^۵، ۲۰۰۸). از طرفی هویت پویا و متحول است و هیچ گاه مفهوم ثابتی نداشته است از جمله گونه ها و لایه های مهم هویت، هویت دینی است. هویت دینی از مهمترین عناصر ایجاد کننده همگنی و همبستگی اجتماعی در سطح جوامع است که طی فرایندی با ایجاد تعلق خاطر به دین و مذهب در بین افراد جامعه، نقش بسیار مهمی در ایجاد و شکل گیری سایر هویت ها مخصوصا هویت جمعی دارد (کلانتری، ۱۳۸۸: ۷۳). هویت دینی عبارت است از اتکای فرد به یک نظام یا پایگاه اعتقادی همراه با دلایل مستدل که بر جهتگیری فرد در زمینه های مختلف تاثیر می گذارد. در واقع می توان گفت که هویت دینی فلسفه زندگی و

1. Identity
2. Costa – font, Joan
3. Tremosa-Balcells
4. Cote
5. Colette

حیات یک فرد را تشکیل می دهد و به عبارت دیگر افراد دارای هویت دینی، عظمت، قدرت و بقاء و دوام خود را در دین می بینند. هویت مذهبی یکی از عوامل مهم در تقویت عزت نفس افراد نیز محسوب می شود و می توان عامل پیوند دهنده افراد از ملیت های گوناگون باشد (گنگ^۶، ۲۰۰۷: ۹۸). با بهره گیری از هویت مذهبی به رویارویی مناسب با جهانی شدن و پست مدرنیسم پرداخت (کارال سی. شافنبورگ^۷، ۲۰۰۶). یکی از مولفه های تقویت هویت در فرد و جامعه، آموزش و پرورش یا تعلیم و تربیت است، به ویژه در جهان امروز که جوامع و ملت ها دیگر نمی توانند همچون گذشته به گونه ای سنتی و طبیعی، یا هر طور که خودشان می خواهند زندگی کنند. اهمیت مقوله تعلیم و تربیت دو چندان شده است. آموزش و پرورش بستر توسعه انسانی است و توسعه انسانی کلید توسعه اقتصادی، سیاسی و اجتماعی است. دست اندرکاران حکومت و رهبران فکری جامعه باید بر این نکته باور داشته باشند و برای رسیدن به توسعه انسانی، برنامه ریزی صحیح، هدفدار و اقدامات علمی انجام دهند (گودرزی، ۱۳۸۸). به همین جهت آموزش و پرورش ملی در هر کشور، در این زمینه مسئولیتی خطیر بر دوش دارد. نهاد آموزش و پرورش از راههای مختلف همچون معلم، کتاب های درسی، فضای آموزشی بر هویت یابی دانش آموزان کمک می کند. هویت سازی به عنوان «سازوکار اصلی هماهنگی و کنترل اجتماعی» برای دولت ها کم و بیش مهم است. دولت ها می کوشند فرایند هویت سازی را به اشکال مختلف سامان دهی کنند و هویت مورد پسند خود را در جایگاه بالاتری بنشانند تا از این طریق پاسدار نظم اجتماعی معین باشند. یکی از سازوکارهای اصلی انجام این مهم (که می توان هویت اسلامی نامید) سامان دهی روایت پردازی است زیرا هویت سازی عمدتاً در قالب روایت یا داستان ساخته می شود. (گل محمدی، ۱۳۹۵). در تاریخ معاصر ایران، به ویژه پس از انقلاب اسلامی، نیز هویت سازی از دغدغه های دولت بوده و این نهاد کوشیده است فرایند هویت سازی را آنگونه که خود می پسندد سامان دهی کند. هر چند با این نقش دولت در سامان دهی هویت سازی مبتنی بر روایت آنها هستیم، به روشنی نمی دانیم این کار چگونه به انجام می رسد و هویت معین چگونه از طریق سامان دهی روایت پردازی ساخته می شود. برای آگاهی بیشتر از چگونگی هویت اسلامی در ایران، به سراغ داستان ها «کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان» می رویم؛ زیرا تاریخچه و عملکرد این موسسه دولتی را می توان برجسته ترین نمود تلاش دولت برای سامان دهی فرایند هویت سازی روایتی دانست.

بیان مسئله :

تشکیل هویت به عنوان جریان تلفیق فردی با نیازها و انتظارات اجتماعی برای آینده می باشد. اریکسون تشکیل هویت را شامل به وجود آمدن یک احساس ثابت و یگانه می داند که توسط فرد احساس می گردد و به وسیله دیگران تشخیص داده می شود (اکبر زاده، ۱۳۷۶: ۴۵). با وجود افزایش و شدت یافتن فرایند های توسعه و نوسازی در تمام ابعاد خود، بر خلاف برخی تصورات که مذهب را در نتیجه تداوم تجددگرایی، محو شده می پنداشتند، مذهب همچنان منبع مهمی برای هویت و معنابخشی در جهان متجدد و آشفته به شمار می رود. دین به عنوان منبع اولیه معنا بخشی و هویت بخشی به بسیاری از مردم دنیا چون مسیحیان، مسلمانان، بوداییان، و هندوها مطرح

⁶. Gong

⁷. Shuffenburg

است. برخورداری از دین و تعالیم مذهبی مشترک پایبندی و وفاداری به آن، اعتقاد و تمایل به مناسک و آیین های مذهبی فراگیر در فرایند شکل دهی هویت دینی بسیار موثر است. تربیت دینی صحیح در طول دوران ابتدایی به عنوان یکی از مهمترین عوامل جلوگیری از ناهنجاری های رفتاری و رشد اندیشه دینی و تقویت باورهای اعتقادی در فرد است. هنگامی که از نهادینه شدن تربیت صحبت به میان می آید. منظور این است که کودکان به عنوان نسل فردا باید مسیر زندگی و اهداف خود را در بستر نظام اعتقادی جامعه مشخص کنند. با هنر در این موارد می گوید: تجربیات موجود و تحقیقات انجام شده نشانگر آن است که مسئله آموزش دینی از وضعیت مطلوبی برخوردار نبوده و گاهی با تاثیرات معکوس نیز همراه بوده است. به همین منظور باید به جای آموزش صرف تعالیم دینی به تربیت واقعی دانش آموزان پرداخت. همه انسان ها به خصوص کودکان فطرتا به نیکی و زیبایی تمایل دارند. اگر در این دوره بتوانیم طبیعت دانش آموز و ذات زیبای او را شناسایی کنیم و با ظرافت و با حوصله، جلوه های طبیعی و ذاتی را در او شکوفا سازیم، به تربیت دینی دست یافتیم. در صورتی که کوتاهی در انتقال مفاهیم و باورهای دینی به نسل کودکان و نوجوانان صورت گیرد در آینده جوانان متعهد و مذهبی کمتر شده و نسل آینده ای بدون تعصب و بینش صحیح نسبت به فرهنگ اسلامی خواهیم داشت. پس از آنجایی که سنین اولیه ورود به مدرسه است حساس ترین دوران رشد و تثبیت در تشکیل شخصیت و هویت محسوب می گردد باید تلاش نمود تربیت دینی کودکان در سرحله نظام های آموزشی قرار بگیرند. یکی از مولفه های تکوین هویت در فرد و جامعه، تعلیم و تربیت به ویژه نظام آموزشی است. بدیهی است که نظام آموزشی و مدرسه و به تبع آن مواد درسی، مربیان و محیط آموزشی در رشد و تکامل هویت دینی کودکان و نوجوانان تاثیر غیر قابل انکاری دارند. با توجه به اینکه نظام آموزشی کشور ایران، یک نظام متمرکز است و در سراسر کشور، بدون توجه به شرایط و امکانات از برنامه و محتوای یکسانی استفاده می شود. پر واضح است که در نظام های آموزشی متمرکز، کتابهای درسی به عنوان مهمترین منبع یادگیری دانش آموزان و محور تمام فعالیت های آموزشی آنان نقش ایفاء می کنند. بررسی اهداف پرورشی نظام آموزش و پرورش و منشور تربیتی کودکان نشان می دهد یکی از آرمان های انقلاب، تربیت نسلی معتقد به مبانی دینی، علم به احکام و برخوردار از سجایا و فضایل اخلاقی است. مدیران، برنامه ریزان و مولفان کتب درسی مکلفند در برنامه ریزی امور و سازمان دهی فعالیت ها به گونه ای اقدام نمایند که تا پایان دوره تحصیلی ابتدایی دستیابی دانش آموزان با اهداف تعیین شده ممکن باشد. با توجه به مطالبی که تا کنون بیان شده یکی از مسائل مهم دوران کودکی تقویت هویت آنان می باشد. در دوره کودکی و نوجوانی، فرد در صدد پاسخگویی به پرسش سرنوشت ساز «من کیستم؟» می باشد، پرسشی که پاسخگویی به آن می تواند جایگاه فرد را در عرصه زندگی تعیین نماید و جهت گیری های فرد در طول زندگی را روشن سازد. موضوع هویت دینی در سال های اخیر بسیار بحث انگیز شده است، احساس هویت، احساس کسی بودن، بالیدن به ارزش های دینی یکی از نیاز های بسیار مهم در عصر حاضر می باشد (مهنا، ۱۳۹۱).

اهمیت و ضرورت پژوهش :

پرورش انسان ها دارای هویت مستقل از وظایف اصلی هر نظام آموزشی است. با توجه به اینکه دوران کودکی با انواع آشفتهگی روحی روانی همراه است، برای نجات کودکان و نوجوانان از این آشفتهگی و تبدیل آنها به وحدت شخصیت

در آینده، نیاز به تدوین برنامه های آموزشی و درسی مناسب است. محققان از مدت ها پیش متذکر شده اند که دین منبعی برای آرامش است و برای انسان، هدفمندی و احساس کنترل شخصی به ارمغان می آورد. بخش عمده ای از تحقیقات نشان می دهد که افراد هنگام مواجهه با بحران، از راه حل های مذهبی استفاده می کنند؛ بنابراین، ایمان مذهبی منبع یک نیروی مهم و اثربخش به هنگام مواجهه با بحران است. به نظر می رسد دین کامل ترین پاسخ ها را برای کیستی و چیستی انسان ارائه می کند. در تمام جوامع به خصوص جوامع دینی مفاهیم موجود در دین نقش اساسی در شکل گیری هویت انسانی داشته است. از طرفی هویت دینی افراد یک جامعه متاثر از منابع فرهنگی متفاوتی از جمله خانواده، نظام آموزش پرورش، دوستان و همسالان، رسانه های جمعی و... است که یک موضوع مهم و قابل توجه است اما آموزش و پرورش از راه های گوناگون، به خصوص کتاب های درسی تاثیر را به عنوان یک نهاد رسمی بر هویت دینی کودکان و نوجوانان می گذارد. بنابراین بایستی به مسئله هویت کودکان و نوجوانان در حیطه های مختلف اهمیتی بیش از گذشته داده شود و به آنان برای یافتن هویتی سالم یاری شود.

به طور کلی، موارد ضرورت و اهمیت این پژوهش عبارتند از: ۱- کمک به کودکان و نوجوانان در پیدا کردن هویت سالم ۲- کمک به مسئولین و برنامه ریزان آموزش و پرورش ۳- کمک به سازمان ملی کودکان و نوجوانان که باید هدف های مناسب فرهنگی - اجتماعی برای کودکان و نوجوانان مطرح نماید و پاسخ گوی نیاز های فردی و جمعی آنان باشند. ناتوانی نهاد های آموزشی و پرورشی جامعه در برآوردن این نیاز منجر به پدید آمدن جریان هایی چون احساس بیگانگی، پوچی، و نظایر آن گردیده است که همگی ناشی از بی هویتی نسلی است که تصویر روشنی از جایگاه خود در زندگی فردی و اجتماعی به دست نیاورده است. یکی دیگر از مواردی که انجام این پژوهش را ضروری کرده است توجه به نقش و اهمیتی است که هویت دینی در جامعه ایفاء می کند و اینکه باورها و گرایش های دینی در کودکی و نوجوانی به بار می نشیند و سراسر شخصیت آنها را تحت تاثیر قرار می دهد، لذا باید مسوولان ذیربط را از اهمیت آن آگاه کرد و آنها را در ارائه برنامه هایی جهت رشد باورهای دینی کودکان و نوجوانان یاری داد.

روش گردآوری داده برای پاسخ به پرسش این نوشتار «کتابخانه ای» بوده است. یعنی بیشتر داده های لازم برای انجام پژوهش با مراجعه به کتابخانه کانون و سایت گردآوری شده است. برای تحلیل داده ها روش «تحلیل محتوا» به کار رفته است که مراحل مختلف تعیین محتوا، تعیین مقولات، تعیین واحد تحلیل، کدگذاری و تحلیل را در بر می گیرد همچنین جامعه آماری پژوهش را ۱۳۰ کتاب داستانی تشکیل می دهد که کانون در طی سال های اخیر منتشر کرده است؛

کانون و هویت اسلامی

تاسیس کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان را می توان برجسته ترین نمود اهمیت هویت سازی برای دولت در ایران دانست. این موسسه دولتی در سال ۱۳۴۴ تاسیس شد و کم کم به صورت یکی از ابزارهای اصلی معنا سازی و هویت سازی دولتی در آمد. هرچند کانون از همان آغاز فعالیت خود کم و بیش در خدمت تولید و انتشار هویت دولت پسند قرار گرفت پس از انقلاب اسلامی، این نقش را پررنگتر و آشکارتر ایفاء می کرد. در واقع، کانون در طول نزدیک به نیم سده، بیش از پیش به صورت چیزی درآمد که می توان پایگاه هویت سازی نامید. (گل محمدی،

۱۳۹۵). از این لحاظ کانون را می توان «پایگاه هویت سازی» مهمی به شمار آورد که بخشی از این کار ویژه خود را از طریق انتشار داستان انجام می دهد و شماری از آن داستان ها به رده ی سنی کودکان و نوجوانان تعلق دارند. از آنجا که کودکی نوجوانی مرحله مهمی در فرایند هویت سازی به شمار می آید و دولت ها به هویت سازی اهمیت بیشتری می دهند. (Brewer & Yuki. 2007, 317). نقش هویت در برقراری و پایداری نظم اجتماعی معین، دولت ها را و می دارد تا عرصه های هویت سازی را چنان ساماندهی کنند که با آن نظم اجتماعی سازگارتر باشد. به عبارتی، معمولا دولت ها به طرق مختلف می کوشند هویت معینی را (که معمولا هویت ملی یا مولفه های هویت ملی نامیده می شود) به هویت مسلط تبدیل کنند و آن را بر صدر هویت های دیگر بنشانند. ولی در ایران پس از انقلاب اسلامی، هویتی را که دولت می کوشید مسلط و صدرنشین کند می توان هویت اسلامی نامید. بنابراین، منظورمان از هویت اسلامی عبارت است از «نسبت دادن خوبی به شخصیت مسلمان داستان». پس اگر خوب و خوبی را ویژگی تحسین برانگیز یا نوعی ارزیابی مثبت بدانیم و هویت سازی را نوعی معنا سازی و معنا سازی را بازنمایی زبانی یا تولید نشانه تعریف کنیم؛ هویت اسلامی در داستان های کانون را می توان آن نوع بازنمایی زبانی یا تولید نشانه دانست که در قالب آن نشانه های خوب بودن به نشانه های مسلمان بودن نسبت داده می شود. یعنی هر نوع همیشنی نشانه های خوب بودن با نشانه های مسلمان بودن در داستان های کانون را می توان مصداق هویت اسلامی دانست. (گل محمدی، ۱۳۹۵).

تحلیل داده ها :

در طول سال های اخیر، کانون ۱۵۰ داستان برای نوجوانان منتشر کرده که حدود ۵۱ تا از آن داستان ها را می توان مصداق هویت اسلامی دانست. یعنی تقریبا ۱۰ درصد داستان هایی که کانون در گستره ی زمانی نامبرده منتشر کرده، نوعی هویت اسلامی است و اهمیت این نوع هویت اسلامی را نشان می دهد. به بیان دقیق تر، «عنوان» و یا «تصویر روی جلد» این داستان ها در برگیرنده مصداق هویت اسلامی هستند تا نشان دهیم که هویت اسلامی چگونه از طریق این نوع بازنمایی زبانی ساخته و برجسته شده است.

هویت اسلامی در عناوین داستان ها :

در اکثر ۵۱ داستان، عنوان داستان به نوعی در برگیرنده نسبت دادن خوبی به مسلمانی یا خوب بودن به مسلمان بودن است. در این عناوین، نسبتی میان مصداق خوبی با شخصیت های مسلمان داستان برقرار می شود تا ارزش گذاری مثبت و احساس یابی مثبت خوانندگان داستان را باعث شود. خوبی هایی که در عناوین داستان ها بازنمایی می شود بسیار گوناگون و پُر شمار هستند. در این عناوین، ویژگی هایی مانند وفاداری، شجاعت، فداکاری - عفات و حجاب، ایثار، دوستی بازنمایی می شود. ویژگی های مثبت بر شمرده شده به شخصیت های مسلمان داستان نسبت داده می شود که عمدتا شخصیت های تاریخی هستند و در صدر این شخصیت ها پیامبر اسلام قرار دارد. ائمه شیعه و خاندان آن ها، والدین پیامبر اسلام، یاران پیامبر و ائمه شیعه شخصیت های اصلی داستان ها را تشکیل می دهند. نسبت دادن درستی اخلاقی به شخصیت های مسلمان داستان در دسته دیگری از عناوین نمود پیدا می کند.

در این گونه عناوین، نشانه های درستی اخلاقی با نشانه های شخصیت مسلمان داستان همنشین می شود تا بر درستی اخلاقی آن شخصیت های دلالت کند.

هویت اسلامی در تصاویر روی جلد داستان ها

علاوه بر عنوان داستان ها، تصاویر روی جلد داستان ها هم عرصه هویت سازی اسلامی است. روی جلد شماری از ۱۳۰ جلد داستان تصویری نقش بسته است که می توان مصداق هویت اسلامی دانست. در قالب این تصاویر روی جلد، شخصیت های مسلمان داستان ساخته و بازنمایی می شود و مصادیق گوناگون خوبی به آن ها نسبت داده می شود. تعدادی داستان ها دارای چنین تصاویری هستند و می توان گفت نزدیک به ۱۰ درصد از تصاویر روی جلد ۱۳۰ داستان عرصه هویت اسلامی است. قالب تصاویر روی جلد داستان، مجموعه ای از خوبی ها به شخصیت های مسلمان داستان نسبت داده می شود که نمود دیگری از هویت اسلامی است مثلاً تصویر روی جلد داستان هایی مانند دختر آسمانی (حضرت فاطمه)، صدای پای روشنایی (پیامبر، امام حسین)، بهارخانه ما (پیامبر و یارانش)، آفتاب در حجاب (حضرت زینب)، از نمونه های بارز چنین مواردی است. پس مواردی از هویت اسلامی از طریق تصاویر روی جلد داستان ها صورت گرفته است. تصاویر روی جلد بخشی از مجموعه داستان هایی که کانون در طول سال های اخیر منتشر کرده عرصه همنشینی نمادهای خوبی با شخصیت های مسلمان داستان است.

نتیجه گیری

هدف مقاله این بود که چگونگی ساختن و برجسته کردن هویت اسلامی از طریق داستان را توصیف کند. که به طور کلی هویت سازی نوعی معناسازی از طریق بازنمایی زبانی است و از طریق (کاربرد نشانه ها) هویت را می سازیم. پس در داستان نویسی هم، ما با همنشین کردن نشانه های دیداری و ساختن شخصیت ها در واقع هویت می سازیم.

آشکارترین نمود ویژگی کانون پرورش فکری کودکان را از جمله می توان مجموعه داستان هایی دانست که این موسسه برای کودکان منتشر کرده است. کانون می کوشد با انتشار این داستان ها هویت اسلامی را ارتقا دهد و صدرنشین هویت ها بکند. از ۱۳۰ داستانی که کانون در طول سال های اخیر برای کودکان منتشر کرده است ۱۰ درصد داستان را می توان مصداق هویت اسلامی دانست. در عنوان، تصویر روی جلد این داستان ها انواع خوبی یا ویژگی های خوب (از جمله زیبایی، دانایی، درستی) به شخصیت های مسلمان داستان نسبت داده می شود. از آن جا که بخش عمده ای از معناسازی و هویت سازی در قالب روایت یا داستان صورت می گیرد دستاوردهای این مطالعه اهمیت فوق العاده ای پیدا می کند؛ زیرا نشان می دهد که چگونه می توان مطالعات فرهنگی را در این زمینه به کار بست.

منابع :

- ۱- کلانتری، فاطمه، ۱۳۸۸، بررسی وضعیت کتاب های کودکان و نوجوانان ۱۳۵۷، ۱۳۷۱، پایا نامه کارشناسی ارشد کتابداری و اطلاع رسانی، دانشکده علوم تربیتی دانشگاه تهران.
- ۲- گودرزی دهریزی، محمد. (۱۳۸۸). ادبیات کودکان و نوجوانان ایران، تهران: نشر چاپار و
- ۳- گل محمدی، احمد. (۱۳۹۵). هویت سازی دولت پسندانه، جمله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، سال دوم، شماره ۶، تابستان ۱۳۹۵، ص ۱ - ۳۸.
- ۴- میرحسینی، زهره، (۱۳۶۶). سیر موضوعی در داستان های کودکان و نوجوانان، پایان نامه کارشناسی ارشد کتابداری و اطلاع رسانی، دانشکده علوم تربیتی دانشگاه تهران.
- ۵- مهنا، محمدتقی. (۱۳۹۱). بررسی راهکارهای تقویت هویت دینی در برنامه درسی دوره اجرای از دیدگاه مدیران و آموزگاران، پایان نامه کارشناسی ارشد، آموزش و پرورش دانشکده علوم تربیتی، دانشگاه پیام نور .

Brewer, Marilynn & Masaki Yuki. (2007). "Culture and Social Identity", in Handbook of cultural Psychology, edited by S. Kitayama and D. Cohen, Ndw York: The Guilford Press.

Lampert, Jo Ann. (2007). The whole world shook: shifts in ethnic, national and heroic identities in children's fiction about 9/11. PhD thesis, Queensland University of Technology.

Craig, Y. (1997). Eder mediation project for empowerment, Peer counselor Journal, 12 (1). 11-16.

Danakas, G. (1999). School-wide peer helping, Peer counselor Journal. November. 6-9. Vol

David, A., Nancy. S., & Scicca. J.P. (1998). Peer healing involvement: An efficacious way to meet the challenge of reducing alcohol, tobacco and other drug use among youth? Journal of school health. 68 (3): 87 - 93.

France. K. (2003). Are peer helper ready to prevent suicide? Psychology department, 28, 1. October.

Greer, J., Mc Callá, C., Kumar, V., Collins, J., & meagher, P. (2003). Facilitating collaborative learning in distributed organizations. Department of social science, university of Sashatchewan, Canada.

Nicol, M.M., Robertson, L., & Cannaughton, J.A. (2000). Life skills programs for chronic mental illnesses (Cochrane Review). The Cochrane Library. Issue 2. Oxford: update software.

Reixach, D.N. (1996). The conversation group: A new approach to life skills, Journal of guidance and counseling, 11 (2): 5-36.